
Ivan ROGIĆ

ODNOS SPRAM KUĆE
ZA ODMOR U
HRVATSKOJ U
STRATEGIJI
URBANIZACIJE
1945.-2005.*

* Tekst je originalno objavljen u časopisu *Društvena istraživanja*
(15/2006, br. 1-2).

Složenica „kuća za odmor” u hrvatskoj je uporabi novijeg datuma. Rabi se, koliko je vidljivo, u statističkoj i upravnoj praksi u pretežnom dijelu razdoblja 1945.-1990. No, premda bi samo novost složenice mogla navesti na pretpostavku kako je posrijedi novi fenomen, već i jednostavniji pregled povijesti urbanizacije obeshrabruje takav naum. Pod etiketom „ljetnikovac” i „ladanjska kuća”, spomenimo samo najpoznatije **fenomen je prisutan u cijelom, uvjetno rečeno, modernom razdoblju europske urbane povijesti**. Nije, stoga, bez temelja ocjena kao je posrijedi činjenica stalnost koje je zajamčena kakvoćom same urbane strukture i mehanizama njezina oblikovanja. Zabunu, zacijelo, izazivlje sadašnja masovnost „kuća za odmor”. Ali i u ovom slučaju već i jednostavan kritičan pregled osnovnih činjenica pokazuje kako je ta masovnost sastavnicom šireg i obuhvatnijeg procesa **masovne urbanizacije**. U drugoj polovici 20. stoljeća malo je planetarnih područja gdje nije vidljiva njegova prisutnost. Pri tomu je korisno imati na umu kako masovna urbanizacija **nije nužno svezana** s masovnom industrijalizacijom, premda se, redovito, u to vjeruje. Prije će biti kako je u spomenutom razdoblju uvid u asimetričnu prerazdiobu načelnih životnih obećanja na korist grada postao konvencionalnom sastavnicom životnog znanja najširih slojeva stanovništva. Sukladno tomu, izravno su se spojile pučke predodžbe o dva, premda apstraktna, prava: o pravu na grad i o pravu na bolju životnu perspektivu.

Ta činjenica nije suprotna uvidima kako je socijalno iskustvo oblikovano pod tlakom industrijalizacije specifično osnažilo stanovite sklonosti, pače, utopijske tendencije u stanovanju, kojima je u srži sklonost jednoj vrsti obnove prirodnih vrijednosti u svakodnevici i same prirodnosti kao njihova oslonca. Tragovi takvih sklonosti i tendencija vidljivi su, poznato je, koliko u pojedinim modelima urbane obnove nastalim, uglavnom, tijekom 20. stoljeća,

toliko i u oblicima *exurbanog* teritorijalnog ponašanja stanovništva. Najmanje je pogrešno promatrati ih kao učinak posebne strukture svakodnevnog života kakvu je razvio grad industrijskog razdoblja. No taj se učinak sretno taloži u prije oblikovani okvir, gdje se „ljetnikovac” ili „ladanjska kuća” javljaju sa, kako je naznačeno, strukturnom ustrajnošću.

Korisno je, također, upozoriti kako smjer traganja za „kućom za odmor” nije istovrstan smjeru izlaska iz grada u negrad. Premda je, dakako, taj smjer dominantan u većem dijelu urbane povijesti, činjenice ne potvrđuju kako je isključiv. Drukčije rečeno, premda se „kuće za odmor” nalaze, uglavnom, na negradskim područjima, dakle u mreži manjih ili malih naselja, ili, kasnije, područja specijaliziranih za industriju odmora, nije zanemariv ni broj takvih bića **u većim i velikim gradovima**. Podatci pokazuju kako je vjerojatnost da će takvih kuća biti više, veća u onim gradovima koji su se, kao cjeline, uspješnije samooblikovali orijentirajući se imperativima kulturne industrije i industrije iskustva. Oblikovani, dakle, kao jedna vrsta **specifičnih kulturnih dobara i izvora doživljajne novosti**, takvi gradovi se u socijalnom iskustvu lako promeću u poželjne životne adrese gdje su izgledi za stvaranje poželjnih životnih uvjeta strukturno komplementarni onima u naseljima na negradskom području. Zahvaljujući tomu, postaju i poželjnim adresama „kuća za odmor”. Dakako da se u takvu okviru predodžba o poželjnu životu mijenja. U njezinoj jezgri „prirodnost” i „izvornost” povlače se pred „dinamikom” i „punoćom” doživljaja. Ali udaljenost takva doživljaja od svakodnevice dostatno je velika za osnažiti privlačnost većeg/velikog grada u ulozi druge osnovne adrese „kuće za odmor”.

Razdoblje 1946.-1962.

Granice razdoblja, nagoviještene u naslovu, svakako su orijentacijske. No odabrane godine nisu bez temelja. Početna je godina razdoblja ujedno i početnom godinom aktivnog oblikovanja novog političkog i društvenog ustroja. Premda se pojedine odrednice ustrojbenog modela tijekom razdoblja mijenjaju, napose pojedini normativni likovi decentralizacije vlasti (sustav samoupravljanja od godine 1951.), nije netočno razdoblje promatrati kao posebnu cjelinu. Zaglavna godina razdoblja je godina koja nagovještuje novo, duže, razdoblje odmjerivanja polaznog modela i tendencija autonomiji kako u gospodarskom poslovanju tako i u političkim odnosima. Takvih pak tendencija u

promatranom razdoblju na globalnoj društvenoj razini nema. Vidljivi su samo lokalizirani i razlomljeni oblici otpora koje sretno označuje opća etiketa: primjeri. Drukčije rečeno, u promatranom razdoblju oblikuje se staljinistički model upravljanja, sa specifičnim „samoupravnim” varijacijama. Njegovo je oblikovanje strukturno neodvojivo od grube i nasilne industrijalizacije/urbanizacije.

U takvu modelu, dakako, nije ostavljena mogućnost učvršćivanja legitimacije „kuće za odmor” ili, štoviše, ladanjske kuće i ljetnikovca. Takve su tvorevine „kolonizirane” značenjskim statusom klasnog privilegija ili hira. Zbog toga se s njima, kao posebnim likom, ne treba ni računati. No isključivanje nije posve dosljedno. Isključen je samo onaj lik „kuće za odmor” kojim se nagovješćuje prisutnost pojedinačnog/privatnog investitora ili graditelja. Na drugoj strani, poopćeni investitori ili graditelji ili, jednostavno, novi korisnici „starih” kuća, ali s legitimacijom **kolektivnih** sudionika, nemaju nikakvih teškoća. Imaju li se na umu glavni politički sudionici, i jamci, poretka, lako je predvidjeti i glavne nove investitore, graditelje ili korisnike. Na prvomu mjestu to su institucije partijske vlasti, potom središnje državne vlasti. Odmah do njih su vojska i ostale „društveno-političke” organizacije, kako se eufemistično nazivala mreža raznolikih oblika preventivnog političkog i društvenog nadzora i zapta. Njima se nešto kasnije pridružuju i radna organizacija i kontinentalni gradovi.

No cijela zamisao, premda i više nego uspješno služi za priprosti grabež nekretnina i zemljišnih dobara na hrvatskoj obali, nije bez stanovita utopijskog „dodatka”. On se oblikuje s pomoću tvrdnje kako „radnička klasa i radni ljudi” imaju pravo na zasluženi odmor, napose na obalnom području, gdje su uvjeti **prirodno zajamčeni**. Uočiti je, „radnička klasa i radni ljudi” kolektivna su tvorba, gdje se ne računa s pojedinačnim razlikama ili hirovima. Zbog toga se realizacija prava na odmor oblikuje kao jedna vrsta zrcalne zbilje, koja reflektira ondašnju temeljnu instituciju svijeta rada – (paleo)industrijsku tvornicu. Drukčije rečeno, radnička i srodna odmarališta oblikuju se kao specifične **tvornice/radionice odmora**, gdje se, sukladno zrcalnim inverzijama paleoindustrije, ne radi ništa, nego se sama prisutnost ljudi u takvim tvorevinama predočuje kao stanovita **radna priprema** ili **radna obnova**. Zato su, po pravilu, i predložci praktične organizacije godišnjih odmora u takvim tvorevinama jednako tipični i jednako shematizirani koliko i predložci organizacije rada u industrijskim pogonima. Na skiciranom tragu nastala su brojna **radnička**, kasnije **sindikalna odmarališta**. Nisu to još

„kuće za odmor” kakve nastaju kasnije. Prije će biti da su posrijedi kolektivne tvorbe nastale jednostavnim premještajem osnovnih organizacijskih predložaka s mjesta rada na mjesta (godišnjih) odmora.

Drugi lik utopijskog „dodatka” nije bez uvjerljivosti. Budući da poredak legitimaciju oblikuje i na temelju načelne skrbi za siromašne i socijalno ugrožene, jer je, načelno, protiv svih oblika socijalne nepravde, stvaranje, između ostalog, i odmarališta za siromašnu djecu i djecu koja trpe posljedice gladi ili siromaštva, i više je nego dojmljiv programski naum. Na tom tragu nastale su brojne tvorbe/odmarališta „za djecu i omladinu”. Njihovi izravni financijski podupiratelji svode se na tri adrese. To su: gradovi, radne organizacije i posebne ustanove društvene skrbi.

Idući utopijski „dodatak” izravno je izveden iz staljinističkih predodžaba o obvezujućim odnosima između nacionalnih skupina u drugoj jugoslavenskoj državi, označenih složenicom „bratstvo i jedinstvo”. Ostvarujući te predodžbe, organizatori nove društvene zbilje, posve dosljedno, određuju da se pravom na odmor na obalnom području, osim radničke klase i ugroženih skupina, napose djece, trebaju služiti i pripadnici nacionalnih jedinica koje, eto, nemaju izlaz na more pa su, zbog toga, izložene jednoj vrsti neprihvatljive prirodne/socijalne nepravde. Na toj podlozi oblikovale su se raznolike odmarališne tvorevine pod izravnim nadzorom adresa podrijetlom iz drugih federativnih jedinica. Tijekom vremena njihovo se praktično ponašanje prometnulo u praksu jedne vrste ekskluzivnih nacionalnih jedinica, koje s lokalnim sudionicima i poretkom nemaju bog zna što zajedničko. Drukčije rečeno, korisnici takvih uređaja potpuno su oblikovali stav kako su i uređaji i teritorij gdje se on nalazi samo izdvojenim dijelom nacionalnog teritorija matičnih im federativnih republika. Budući da je protimba takvu stavu izravno bila svezana s opasnošću etiketiranja kako je posrijedi nacionalna nesnošljivost, vidljivih lokalnih znakova otpora bilo je malo. Zahvaljujući tomu, na više obalnih područja učvrstili su se predlošci uporabe koji su više desetljeća uspješno izmicali pokušajima lokalnog nadzora.

Može li se u skiciranu okviru govoriti o pojedincima u ulozi investitora ili graditelja? Može, ali u posve ograničenom rasponu. Tri su osnovne skupine koje se mogu služiti i strategijama pojedinca. To su: **politički prvaci** ili članovi političkog sloja; **politički imenovani direktori** radnih organizacija ili državnih ustanova; **uglednici poretka**. Prva i druga podskupina zapravo se razlikuju tek „funkcionalno”. Posrijedi su članovi nove politokracije i vršnih slojeva birokracije. U trećoj su podskupini raznoliki pojedinci, s

bilancom uspjeha na nekim praktičnim područjima, ne nužno izravno svezanim s političkim sektorom. Oni su jednom vrstom „civilnih” manekena poretka. Podatci pokazuju da im je poredak bio napose naklonjen u više slučajeva kampanjskog naseljavanja naselja gdje je nastao „višak” kuća ili stanova zahvaljujući iseljivanju optanata (primjerice, Rovinj, Poreč, Zadar, Rijeka itd.). Dakako da je, fizički promatrano, njihov udio u graditeljskom procesu skroman. No ta činjenica i nije najvažnija. Mnogo je važnije da su oni „prekoračili” polazne okvire, obvezujuće za kolektivne sudionike, korisnike odmarališta i kuća za odmor. U idućem razdoblju njihova praksa postala je referentnom za većinu individualnih graditelja i korisnika.

Koliko je u skiciranu predlošku sudjelovala lokalna zajednica i lokalna vlast? Ima li se u vidu opća kakvoća poretka, uloga lokalne vlasti bila je rubna. Napose kada su se u ulozi graditelja ili korisnika javljale političke i državne ustanove i organizacije, u rasponu od partijskih ili vojnih do proizvodnih. No izrazitija im je uloga u privlačenju individualnih graditelja i korisnika. Razlog je jednostavan. Akumulacija većeg broja povremenih, **moćnih**, stanovnika lokalnog područja povećavala je sposobnost utjecaja lokalne zajednice i lokalnih upravljača na događaje. Drukčije rečeno, posrijedi je jedna vrsta ograničene transakcije gdje su oba sudionika na dobitku.

Razdoblje 1962.-1980.

Početna godina razdoblja poklapa se s početkom raznolikih pokušaja poretka da se iznutra, reformskim dosjetkama, osposobi za dugoročno funkcioniranje bez izravne potpore mehanizama ratnog komunizma, kao u prethodnom razdoblju. Zaglavna, pak, godina razdoblja godinom je smrti karizmatičnog političkog vođe i zbiljskog dovršetka i iscrpljivanja mogućnosti „popravka” strukturne neodrživosti poretka periodičnim intervencijama karizmatičnog vođe. Tri su tendencije u promatranom razdoblju za našu analizu posebno važne.

(i) **Samoupravljačka fragmentacija.** Dosljednije čitanje raznolike građe o onodobnoj „samoupravnosti” pokazuje da se s tom riječju spajaju raznolike značenjske parcele.

Na prvom je mjestu ograničena **politička pluralizacija**. Budući da je poredak određen političkim i vojnim monopolom komunista, politička se pluralizacija ne smije/ne može predočiti predloškom stranačkog pluralizma. Zbog toga se legitimiranje političkih razlika ograničuje

na samoupravljački okvir, služeći se, u njemu prisutnim, ograničenim pravom na političku razliku. U razvijenijem obliku ta je shema ponuđena pod općom označnicom: pluralizam samoupravnih interesa.

Na drugom mjestu, samoupravnost se spaja s pravom radnih organizacija na tržišno ponašanje i tržišnu autonomiju. Ilti, s pravom radnih organizacija na praksu **poduzeća**. Budući da ta promjena implicira brojne preinake u modelu poretka, cijelo je razdoblje obilježeno raznolikim „privrednim reformama”, a zapravo normativnom nepostojanošću. U svakom slučaju, samoupravnost značenjski ovako definirana olakšava legitimiranje društvenih sudionika podrijetlo kojih nije u monopolnoj volji partijsko-vojnog sklopa nego u – tržišnoj uspješnosti, ma koliko tržište bilo skromno.

Na trećem se mjestu samoupravnost spaja s pravom pojedinih republika na veću političku samostalnost i odgovornije zastupanje nacionalnih interesa. Zbog više povijesnih i društvenih okolnosti, koje se ovdje ne mogu primjereno opisati, politički sukob oko toga prava u Hrvatskoj bio je i dublji i dramatičniji nego drugdje. (I, kako se kasnije pokazalo, s više dugoročnih negativnih posljedica i za hrvatsko društvo i za sam poredak.) No, neovisno o odmazdi koju je partijski/vojni vrh organizirao nakon političkog sloma „hrvatskog proljeća”, godine 1972., ostala je na snazi jedna posve nova politička činjenica. Ona se očituje u novom društvenom pritisku pod kojim se definiraju praktični likovi nacionalnih interesa. A budući da poredak ne dopušta jasnije ili „čiste” nacionalne račune, primjerice, u financijskoj sferi ili u političkom upravljanju federacijom, popušta/dopušta jasnije definicije nacionalnih interesa na, za poredak manje važnim, područjima kakva su, između ostalog, i zaštita prostora i okoliša.

Na četvrtom se mjestu samoupravnost spaja s većim pravima lokalne samouprave. Premda su ključna područja i ključni poslovi poretka ostali centralizirani na isti način kao i u polaznom, „herojskom”, razdoblju, lokalnoj je samoupravi ostalo raznoliko mnoštvo poslova, u rasponu od skrbi za okoliš i planiranja lokalnog prostora do osnovnog školstva ili primarne zdravstvene i socijalne zaštite. Model, kako je naznačeno, počiva na gruboj i nasilnoj urbanizaciji/industrijalizaciji. To znači da horizontalno fragmentiranje ovlasti lokalne samouprave nije simetrično. Ono izravnije ovlašćuje gradove, u cijelom rasponu: manji – srednji – veći, a tek rubno i sela. Drukčije rečeno, glavni su dobitnici u skiciranom procesu gradovi; koliko su veći, veća je i vjerojatnost da su veći dobitnici.

Na petom se mjestu samoupravnost spaja s **novim likovima individualizacije**. Koliko je vidljivo, oni se oblikuju u tri, relativno neovisna, procesa. Prvi se može grubo odrediti kao (prvi) **globalni** val nove refleksivnosti/subjektivnosti. Premda se on često definira političkim pridjevima, kakve je posebno ponudila imaginarna radionica šezdesetosmaških, a u hrvatskoj i proljećarskih, studentskih pobuna, glavni smjer djelovanja spomenutog vala jest dublji. Posrijedi je prvi jasniji nagovještaj iscrpljivanja paleoindustrijskog modela organizacije društvene proizvodnje i njemu podređenih životnih stilova. Zahvaljujući tomu, pravo na pojedinačnost legitimira se s dotad nepoznatom uvjerljivošću.

Drugi se proces može grubo odrediti kao unutrašnja, hrvatska, akumulacija iskustva otpora raznolikim oblicima staljinističkih redukcija kojima se poredak služi, a socijalni učinci kojih su notorno štetni. Drukčije rečeno, na djelu je težnja da se **racionalnost** društvenih sudionika odvoji od ritualiziranih procedura staljinističke imaginacije i oblikuje u odnosu na nove mreže životnih razlika nastalih u međuvremenu u društvenoj zbilji. U tom je pogledu posebno važno javno učvršćivanje želja i prava na uspješan/sretan život.

Treći se proces može grubo odrediti kao **vodoravna integracija** jednog dijela hrvatske iseljeničke populacije i tuzemnog stanovništva. Za razliku od prijašnjih emigracijskih valova iz Hrvatske, emigracijski val u promatranom razdoblju ima dva specifična obilježja: težište mu je u europskom susjedstvu i ima legitimaciju „privremenog” (iseljivanja); „privremenost” dopušta bogatije i otvorenije vodoravno strujanje između inozemnih i tuzemnih područja. Zahvaljujući tomu, oštrije se i izravnije oblikuju individualne aspiracije ljudi. Doda li se tome i novo socijalno iskustvo oblikovano prisutnošću inozemnih turističkih skupina, nije teško predočiti horizont posljedica. Drukčije rečeno, samoupravljač je, zahvaljujući spomenutim promjenama, stekao pravo na – sebičnost.

(ii) **Ischrpljivanje povjerenja u „utopijsku” kakovću paleoindustrije**. Polazni model, skiciran u prijašnjem odjeljku, bio je izravno naslonjen na zamisao o (paleo)industriji kao monopolnom i poželjnom predlošku svijeta rada. U njemu je, poznato je, središnja institucija paleoindustrijska tvornica. U promatranom razdoblju povjerenje u model uočljivo se iscrpljuje. Razlog je jednostavan. U okvirima poretka skupine sposobne za tehničku modernizaciju ostale su rubne. K tomu, financijske aspiracije politokracijskih potrošača poretka narasle su toliko da ih paleoindustrijski sklop nije više mogao alimentira-

ti. Zahvaljujući tomu, upravljački sloj otpočinje sustavno poticati razvitak turizma i ograničene trgovine, spojive s turističkim tržištem. Rasprava o socijalnim posljedicama te promjene nadmašuje okvire ovoga rada. Ograničujemo se tek na podsjetnik kako su promjenom omogućene višekratne posljedice. Jedna s popisa, posebno važna za našu temu, očituje se u činjenici da je kuća, napose obiteljska, a koliko je građena ladanjski toliko je bolje, postala – profitnim dobrom. Taj socijalni uvid: da kuća može biti okosnim dobrom usporednog obiteljskog gospodarstva (zasnovana na „zimmer frei” shemi), spojen s osnaženim sklonostima individualizaciji, skiciranim u prethodnom odjeljku, **posebno je pogodovao oblikovanju specifične investicijske i graditeljske dinamike u Hrvatskoj**, kakve u promatranom razdoblju drugdje nema.

Podsjetiti je, oblikovanje skicirane poticajne osnove ne zbiva se u legitimacijskim granicama poretka. Proces nije, očito je, sukladan klasičnim staljinističkim likovima i simbolima. Ali, budući da je poredak iznutra prisiljen na jednu vrstu aktivne samoamputacije, po shemi: mijenjaj da bi sve ostalo isto, on zacijelo nehotice otvara brojne **vdoravne mogućnosti** oblikovanja do tada malo poznatih inicijativa i stilova. U taj kontekst „sretno” se uklapaju i nove investicijske i graditeljske inicijative koje podupiru ladanjsko izgrađivanje.

(iii) **Novi ekologijski horizont.** U promatranom se razdoblju, usporedno s procesom samoupravljačke fragmentacije i iscrpljivanjem povjerenja u razvojne mogućnosti paleoindustrije, oblikuje novi ekologijski horizont. Njegovo oblikovanje aktivno podupire više činjenica. Prva je, dakako, potpora poretka razvitku turizma. Glavno dobro koje turist „troši” određuje se složenicama kao što su „netaknuta priroda”, „sunce i more” i srodne, iz albuma mitologijskih slika o preporoditeljskoj snazi prirode. Dakako da se time, barem načelno, osnažuje i skrb za kakvoću okoliša. Druga poticajna činjenica krije se u političkom odnosu spram ekologijske kritike. Za razliku od kritičnih gesta u klasičnom političkom sektoru, koje su trajno na rubu mogućnosti zadobitka naslova *neprijateljska akcija*, ili što slično, ekologijska kritika može se bez većih teškoća legitimirati aktivnom skrbi za **komunalni boljitak**. Zahvaljujući tomu, pod zaštitom ekologijske kritike učvrstile su se i raznolike intelektualne i praktične strategije kojima je zajedničko ishodište protimba političkoj konstrukciji (paleo)industrije i potraga za alternativnim rješenjima, napose u oblikovanju kulturnih i životnih stilova. Treća poticajna činjenica leži u potrebi naselja i općina, izvan većih i velikih gradova, za stvaranjem uvjerljivih mehanizama i

sredstava otpora snažnoj funkcionalnoj i političkoj centralizaciji koja, kako je naznačeno, asimetrično favorizira te gradove. Potpora poretka razvitku turizma omogućuje im na praktičnoj razini ponuditi ne samo restriktivne likove razvojnog odvajanja od mreža ovisnosti o većim gradskim središtima nego i aktivne, perspektivne, prijedloge, izravno legitimirane općim ekolozijskim fantazmima. Na tom tragu treba promatrati i izradu **prvih nacionalnih prostornoplanskih dokumenata**, kakvi su, već poznati, koordinacijski planovi južnog i „gornjeg” Jadrana te, potom, plan njegove ekolozijske zaštite.

Promjene o kojima je riječ **nisu** izvorom bipolarne stambene sheme: primarno-sekundarno stanovanje. Upozorili smo da se o njoj treba misliti kao o jednoj vrsti strukturne konstante. Međutim, promjene su utjecale na **odatnu dramaturgiju opreke**. Na jednoj strani, ojačale su stilove individualizacije i ekolozijske fantazme kao sastavnice predodžbe o ugodnu/sretnu životu. Na drugoj strani, u tako preinačenu zrcalu, dotadašnji stambeni predložak hrvatske urbanizacije pokazao se izrazito reduciranim i oskudnim, zapravo **sredstvom osporavanja individualizacije života**. Na ovom mjestu nije potrebno ponavljati uvide dobivene analizom društvenih koncepata stana i njihovim odnosima spram sekundarnog stanovanja. Dostatno je tek podsjetiti kako „društvena” stanogradnja temelji svoj graditeljski monopol na stambenom proizvodu nazvanom „protektivnim stanom”. Posrijedi je jedna vrsta reducirane, internatske, jedinice, **srodnije jedinici odgojnog zavoda ili odgojnog doma (socijalnog skladišta)**. U zrcalu novooblikovanih aspiracija i poticaja takva jedinica zadobila je značenjske atribute jedinice smještajnog tabora/logora. Time je, na drugoj strani, izrazito ojačana pripravnost na potragu za prebivališnom alternativom kao sastavnicom ukupne potrage za boljim/drukčijim životom. Posrijedi je, u osnovi poopćena, **kulturna pobuna**; ona u jedno spaja i drukčije prebivališne vrijednosti i ekolozijske fantazme i otpor paragrafskim likovima socijalističke urbanizacije. Na tom tragu u promatranom razdoblju oblikuju se snažni poticaji i potpora ladanjskom stanovanju i građenju, koji uvjerljivo nadmašuju raspoložive ekonomske sposobnosti i mogućnosti graditelja. Da je posrijedi samo „prirodna” posljedica bogaćenja politokratskog sloja, fenomen bi bio znatno skromnijih dimenzija. Ovako pak promatran pokazuje se kao jedna vrsta poopćene reakcije, u kojoj sudjeluju sve razvojno sposobne skupine. Dakako da razlike u akumulaciji društvene moći između njih nisu time poništene. Naprotiv, mogu se aktivno i **dugoročno** pretvarati u – nasljedna dobra.

Skicirane okolnosti i poticaji, kako je naznačeno, pogoduju konsolidaciji i novih mjerila životne kakvoće i novih sudionika **teritorijalne prakse**. No mreža sudionika teritorijalne prakse, vidljivo je, **nije sukladna** konfiguracijama sudionika obvezujućim u političkom sektoru. Politički je sektor ostao zarobljen staljinističkom „poetikom”, točnije, staljinističkim konstrukcijskim pravilima. U njemu je, vidjelo se, moguće legitimirati pojedinačnu sebičnost, ali samo u obliku „samoupravnog interesa”. Obvezu treba razumjeti jednostavno: dopušten je samo onaj oblik pojedinačne sebičnosti koji nadzire politički sektor. Ili jednostavnije: pravo na samoupravno predočenu sebičnost dijeli se **piramidalno**, pa njegovu kakvoću primarno određuje činjenica da ono najprije pripada **individualnim članovima politokracijskog sloja**. Do te se točke politička konfiguracija i likovi teritorijalne prakse, vidi se, poklapaju.

Razdvajanje nastaje pod utjecajem dvaju posebnih čimbenika. Prvi je, već poznati, **egalitarizam**. Poredak se, poznato je, legitimira kroz skrb za industrijsko radništvo, navlastito za njegove rubne skupine. Sukladno tomu, kao **nagradu** za političku potporu, poredak takvim slojevima mora dopustiti/otvoriti mogućnosti poboljšanja životnog položaja ne samo zajamčenim pravima na radnom mjestu nego i mogućnostima da u svakodnevicu, pa i u teritorijalnoj praksi (gradnji kuće), koristi raznolike **nelegalne mogućnosti**, u rasponu od nezakonita izgrađivanja do nadzora sivih tržišta materijala i usluga. **Višak nelegalnih mogućnosti** pokazuje se kao zbiljska nagrada egalitarnim partnerima. Zahvaljujući tomu, taj sloj može graditi i teritorijalno djelovati **preko granice svojih formalno odredljivih gospodarskih mogućnosti**.

Druga je okolnost **osamostaljivanje autonomnih izvora prihoda** raznolikih sudionika, potaknutih napose snaženjem turizma i tržišta usluga s njim svezanim. No važno je uočiti da se i u ovom slučaju koristi mogućnost uporabe viška nelegalnih mogućnosti. Drukčije rečeno, većina autonomnih izvora prihoda zaštićena je strukturno prisutnim jamstvom poretka da će skupine koje mu osiguravaju legitimaciju biti nagrađene viškom nelegalnih mogućnosti u djelovanju na turističkom tržištu i na tržištu usluga te u građenju. Jasno je da pojedini sudionici, zbog eventualnog „neposluha”, mogu biti stavljeni pod pritisak zakona. Ali je korisno uočiti kako primjena zakona **ne ovisi** o kakvoći gospodarskog ponašanja samih sudionika nego o kakvoći ispunjivanja njegovih **političkih** obveza. Sve dok je sudionik aktivno uključen u pružanje legitimacije poretku, načelno mu stoji na raspolaganju i korištenje

viška nelegalnih mogućnosti kao strukturno zajamčena nagrada u sjeni, isposlovana, vidjelo se, prvotno, u oblikovanju egalitarnog saveza između poretka i industrijskog ruba.

Korisno je upozoriti da se na **toj** socijalnoj podlozi, u promatranom razdoblju, oblikuje prije spomenuta **di-hotomna teritorijalna shema**: primarno – sekundarno stanovanje. Mogućnost građenja druge kuće/stana, izvan industrijskog/gradskog područja, građenja orijentiranog predodžbom o „izvornosti”, „prirodnosti” i srodnim sastavnicama iz arheologije pastorage, strukturno se izvodi iz političke prerazdiobe prava na uporabu **viška nelegalnih mogućnosti u građenju i uporabi**. Nije, dakako, sposobnost graditelja ovisna samo o tome. Dvije su i dodatne činjenice koje je osnažuju. To su povremena razdoblja prosperiteta prisutna u pojedinim gospodarskim sektorima te „samoupravna” stambena politika koja, zapravo, oslobađa nemali dio radnog kontingenta od obveze investiranja u stan jer se toj skupini stan – daje. Dakle, autonomno raspolaganje stanovitim investicijskim viškovima svakako je prisutno. Ali se njima ne može objasniti **masovnost** procesa građenja kuća za odmor; „mora” se uvesti pretpostavka kako sposobnost građenja izravno ovisi o pristupu višku nelegalnih mogućnosti u procesu građenja. Zahvaljujući tomu, u skupini graditelja „kuća za odmor” prisutni su koliko politički i ekonomski **uspješnici** toliko i egalitarno nagrađeni **s(p)retnici**. Skupina koja to radi zakonito, i iz vlastitih prihoda, manjinska je.

Na temelju iznesenoga zasnovano je, dakle, zaključiti kako teritorijalno oblikovanje sheme: primarno – sekundarno stanovanje u hrvatskom društvu u tom razdoblju **nije** izravnim otiskom formalne socijalne strukture. Budući da se pristup višku nelegalnih mogućnosti djelovanja, i građenja, javlja **neovisno** o formalnoj socio-ekonomskoj piramidi, praksa gradnje „kuća za odmor” napreduje kao jedna vrsta **usporednog procesa**.

Pa ipak, u promatranom razdoblju, unatoč zapravo sablažnjivoj činjenici da je takvo građenje **samo rubno ovisno** o prostornom planiranju, kao praksi zakonske regulacije, ono dobiva potporu i iz još dva važna izvora.

Prvi je izvor **lokalna zajednica**. Budući da je izložena dalekosežnom gubitku stanovništva, jedna vrsta naknadne rekonstrukcije izgubljenog socijalnog kapitala integracijom „vikendaša” svakako joj je bliska. U tom pogledu posebno su dobrodošli politički mogućnici i stručnjaci koji nadziru životno važne usluge, primjerice financijaši, liječnici, arhitekti i srodni.

Drugi je izvor interes poretka za socijalnu stabilnost. U cijelom su razdoblju, poznato je, gospodarska efikasnost

i politička potrošnja u neskladu. Poredak troši više nego što se zarađuje. Alimentiranje manjkova zaduženjima i nepovratnim „kreditima”, svezanim s političkim protuuslugama, svakako spada u standardne načine ublaživanja teškoća. Prema unutra, pak, poredak posebno ohrabruje prakse **dvojnog kućanstva**, razložno vjerujući da su takve tvorbe, premda bez velike razvojne dinamike, dugoročno stabilne. Mogućnost da na turističkom tržištu „kuća za odmor” postane i „kuća za zaradu” osnovom je **novog dvojnog kućanstva**. U njemu je rad na okućnici ili u popodnevnom fušu zamijenjen povremenim/privremenim radom na turističkom tržištu, čitaj: sezonskim iznajmljivanjem. Zahvaljujući tomu, sekundarno se stanovanje promeće u jednu vrstu (nelegitimnog) **razvojnog dobra u sjeni**. Već i gradnje s kraja promatranog razdoblja pokazuju kako je njihova veza s pastoralnim metaforama izrazito oslabila. **Ali je ojačala veza s – industrijom iskustva.**

Razdoblje 1980.-1990.

Tri su tendencije u tom razdoblju posebno važne.

Prva se očituje u **investicijskoj praksi radnika na „privremenom radu” u inozemstvu**. Dva su osnovna smjera njihova investiranja. Glavni je smjer investiranje u zemljama gdje „privremeno” rade. Posrijedi je konvencionalno ulaganje radi dobiti, a u izgledu su, nerijetko, i mogućnosti poslovnog osamostaljivanja ulagača i njegova uključivanja u tamošnje mreže malih ili obiteljskih gospodarstava. Komplementarni je smjer investiranja u kuće u domovini. **Ali se područje investiranja bitno mijenja**. To, redovito, **nije** zavičajno područje, odakle je ulagač pošao na „privremeni rad” u inozemstvo, nego su to, ponajprije, područja na obodima većih i velikih gradova te turistička područja na obali. Gradnja kuća na obodima velikih ili većih gradova nagovještuje gdje će se investitori, po eventualnom povratku, trajno nastaniti. Gradnja pak na obalnom turističkom području pokazuje kako se graditelj namjerava autonomno uključiti na turističko tržište i na njemu jednostavno zarađivati. Posrijedi je u oba slučaja jednostavno i racionalno orijentiranje. Kuća koja tako nastaje samo je formalno, klasifikacijski, „kuća za odmor”. Po investicijskoj namjeri, pak, ona je kuća za iznajmljivanje na turističkom tržištu. Zato graditelj teži, u okviru raspoloživih zakonskih mogućnosti, optimizirati i veličinu i strukturu. Dakako da se, pri tomu, i sam pokušava uključiti u političku prerazdiobu prava na nezakonito građenje, formiranu i učvršćenu u prethodnom razdoblju, ako dru-

gačije ne može ostvariti polazne namjere. Na skiciranoj podlozi oblikovao se način građenja koji posve otvoreno računa s prisutnošću i učincima turizma kao grane industrije iskustva. Polazne pastoralne metafore sekundarnog stanovanja iz prethodnog razdoblja ovdje su svedene na rubne orijentire načelne razlike.

Druga se tendencija očituje u **učvršćivanju prakse dvojnog kućanstva u turizmu**. Već smo, skicirajući obilježja prethodnog razdoblja, upozorili na njegovu važnost. Dobiti od iznajmljivanja kuća turistima plus prihodi od redovita zaposlenja, osim što su veće, po općoj ocjeni, ostvaruju se i s manje napora („kruh bez motike”), u usporedbi s dobitima dvojnih kućanstava zasnovanih na strukturi: obrtnički fuš plus redovito zaposlenje ili poljodjelstvo na okućnici plus redovito zaposlenje. Posebno su u tom pogledu važna dvojna kućanstva **koja oblikuju zaposlenici u turističkim radnim organizacijama**. Nesustavni uvid pokazuje kako se privatni interesi takvih dvojnih kućanstava višestruko prepleću s interesima turističkih radnih organizacija. Dakako da se, zahvaljujući tomu, osnažuje posebni izvor građenja „kuća za odmor”. Kao i u prethodnom slučaju, one su samo klasifikacijski „kuće za odmor”, jer u javnom shematizmu građenja drugih mogućnosti i nema, budući da poredak privatnu inicijativu ove vrste isključuje. Zbiljski su, pak, to građevine namijenjene iznajmljivanju i zarađivanju na turističkom tržištu, baš kao i u prethodnom slučaju.

Dakako da oblikovanje i uporaba takva, **po statusu dvosmisljena**, dobra nije odvojiva od političke prerazdiobe prava na nezakonito ponašanje i građenje, kojom se poredak globalno služi. Uočiti je, pri tomu, da skupine koje oblikuju dvojno kućanstvo a redovito su zaposlene u turističkim radnim organizacijama, redovito takvo pravo lakše ostvaruju na lokalnim razinama gdje djeluju ili namjeravaju djelovati. Razlog je jednostavan. Na mnogim obalnim područjima akumulacija neformalne društvene moći u turističkim radnim organizacijama strukturno je zamijenila akumulaciju društvene moći u (paleo)industrijskim radnim organizacijama, ostvarenu pretežno u prethodnom razdoblju. Na toj podlozi, prerazdioba prava na „elastično” tumačenje zakona samo je minimalna posljedica te akumulacije.

Treću tendenciju **oblikuje lokalna zajednica**. Upozorili smo da je u okvirima prethodnog razdoblja lokalna zajednica očitovala sklonost nadoknadnoj rekonstrukciji, iseljivanjem izgubljenog lokalnog socijalnog kapitala, integracijom „vikendaša”. U promatranom razdoblju, ta se praksa **ustaljuje**. Mnoštvo malih naselja nalazi se, grubo

rečeno, prijed izumiranjem. Na drugoj strani, prazno područje, bez stanovništva, zapravo je i bez socijalnog nadzora. U mnoštvu lokalnih zajednica na obali posve su ograničene sposobnosti za oblikovanje primjerena razvojnog odgovora na novonastale prilike. Nedostaju i sposobne lokalne elite i potrebne institucije a nedostatan je, vidjelo se, i socijalni kapital. U takvim prilikama poticanje građenja „kuća za odmor” donosi nekoliko izravnih koristi.

(i) Poboljšava, ukupno promatrano, broj i gustoću lokalnog stanovništva, premda samo povremeno; no i takva „povremenost” ima poželjnije učinke nego potpuna fizička odsutnost stanovništva.

(ii) Poboljšava i širi mogućnosti neformalnog zastupanja interesa i dobiti lokalne zajednice na svim razinama poretka. Budući da su mnoge investicijske odluke izravno ovisne o politokraciji, povremena lokalizacija njezinih članova lokalne izgleda svakako povećava.

(iii) U promatranom razdoblju posebno su se zaoštrila pitanja o infrastrukturnom opremanju lokalnih zajednica. Reducirani stupanj opremanja po shemi: struja plus uska lokalna cesta, pokazao se odveć oskudan za svaku ambiciozniju zamisao o razvitku turizma na lokalnom području. Jedan od neformalnih mehanizama pojačavanja lokalnog pritiska na adrese gdje se o tome odlučuje svakako je i širenje područja za građenje „kuća za odmor”. Već i sama fizička veličina područja koristi se kao argument posebne vrijednosti.

(iv) U promatranom razdoblju cijene zemljišta na obalnom području osjetno su se povećale. Stoga se u interese lokalnih zajednica ugrađuju i privatni interesi zemljišnih vlasnika, koji žele od prodaje građevinskih parcela dobro zaraditi. Ima li više „kuća za odmor”, veća je i zarada od prodaje.

(v) Nova ekologijska osjetljivost, a i očite dobiti od turizma, navode lokalne zajednice na specifičan **otpor** spram mogućnosti da se na njihova područja premješta industrija iz velikih gradova. Zastrašujući onodobni primjer „industrijalizacije” područja općine Obrovac i srodni slučajevi lokalne su zajednice prometnule u čvrste adrese otpora. Posve je očito da se fizički prazan teritorij ne može uspješno „braniti”. Lokalnoj zajednici na raspolaganju su dvije mogućnosti: širiti područja zaštite i povećavati područja građenja „kuća za odmor”. Lokalno kolektivno iskustvo, međutim, **nerado se miri s ograničenjima što ih nameću režimi zaštite**. Napose uzme li se u obzir i činjenica da poredak ne daje odštetu za područja stavljena pod režim zaštite. Zbog toga se širenje graditeljskih područja za „kuće za odmor” **drži točnijim oblikom** ostvarivanja

lokalnih interesa. U više navrata pokazalo se da su upravo lokalni „vikendaši” bili okosne skupine u obrani lokalnog područja od novih industrijskih investitora i nagoviještena zagađivanja, a time i ugrožavanja zarade od turizma.

(vi) Kao i prve dvije tendencije, i potonja se oblikuje u okviru poretka koji aktivno koristi prerazdiobu prava na nezakonito ponašanje kao moćno pomagalo „egalitarne” društvene pravde. Lokalno reduciranje razvojnog ponašanja na jednu vrstu obrambene reakcije i na zgotjelo optimiziranje dobiti od prodaje građevinskog zemljišta, zahvaljujući tomu, djeluje kao stabilan i trajan izvor „elastične” uporabe i primjene prostornoplanskih dokumenata. Izravna je posljedica takvih prilika – samokolonizacija glavnog razvojnog područja: obalnog poteza. U nizu lokalnih primjera pokazalo se kako se „zagađivanje građenjem” upravo toga poteza drži optimalnim likom uređivanja prostora na hrvatskoj obali.

Promatra li se teritorijalni učinak skiciranih tendencija, vidljivo je kako se područja građenja „kuća za odmor” pretežno orijentiraju vezom s već postojećim, „starim” naseljima. No ponuđenu tvrdnju treba samo uvjetno prihvatiti. Posrijedi je proces što, postupno, oblikuje specifične graditeljske „poteze” koji „gutaju” stara naselja, pretvarajući ih samo u simbolične orijentire; autoritet orijentira pretežno se održava tek s pomoću preživjelih ulomaka lokalnih teritorijalnih tradicija. Drukčije rečeno, nastaje nova stambena struktura gdje se stalnost i povremenost stambene uporabe, zapravo, izjednačuje.

Osim tog učinka, u promatranom razdoblju stabilizira se i specifičan oblik ladanjskog naseljivanja. To su, zacijelo na hrvatskoj obali prva, „**apartmanska**” **naselja**. Premda je zamisao o njihovom oblikovanju razvijena u prethodnom razdoblju, kao zbiljske teritorijalne činjenice takva se naselja „potvrđuju” osamdesetih godina. Ogledni primjeri su naselja Červar u Istri i Gajac na otoku Pagu. Za razliku od ostalih ladanjskih naseobina, spomenuta naselja nastaju planirano, i pod, za ondašnje prilike, „sređenim” zakonskim uvjetima. U njima naseljske **lokalne** zajednice – nema. Može se samo govoriti o skupini apartmanskih vlasnika različita podrijetla, svezanih posve pragmatičnim zajedničkim interesom za boljitak okoliša gdje su stambenu jedinicu kupili. Uočiti je kako ovakva tvorevina **nije nastala** u „privatnom” sektoru, nego u zoni „samoupravnog” djelovanja i saveza radne organizacije/građevinske tvrtke i lokalne zajednice. Poredak drukčije mogućnosti i ne dopušta.

U svakom slučaju, takvi primjeri pokazuju kako je moguće ostvariti zakonski posve nadziranu gradnju „kuća

za odmor”. Ali, na drugoj strani, oni ogoljuju i središnju posljedicu modela lokalnog razvoja koji je na snazi. Posljedica se očituje u stvaranju – **naselja bez stalnih stanovnika**. Od njih do lokalnih zajednica koje postoje **samo povremeno** tek je korak.

Baš kao i u prijašnjem razdoblju, i u ovom su razdoblju prisutni „legitimni” graditelji ladanjskih kuća, orijentirani potrebom za „alternativnim” boravištem, gdje nisu cenzurirane prebivališne vrijednosti kakve se samorazumljivo cenzuriraju u industrijskim strategijama gradskog/prigradskog stanovanja. Snažne onodobne inflacijske tendencije, koje ohrabruju na zaduživanje i konvertiranje novca u nekretnine, svakako im idu na ruku. No promatra li se njihov udio u graditeljskoj praksi u ovom razdoblju, nije netočno zaključiti kako oni **nisu u ulozi glavnog graditelja**. Izneseni stav dodatno osnažuje i uvid kako su predlošci industrijske stanogradnje osamdesetih godina u hrvatskim gradovima manje restriktivni usporede li se s predlošcima do, zaključnih, sedamdesetih. Drugim riječima, dramatičnost uskrate prava na stan koji je bliži aspiracijama, osamdesetih godina nije tako oštra eda bi se mogla držati središnjim izvorom ili ekskluzivnim pokretačem građenja „kuća za odmor”. Uskrata, dakako, djeluje; i toliko je strukturno stabilna koliko je industrijska stanogradnja neosjetljiva na aspiracijsku dinamiku korisnika stanova. Ali njezinu pokretačku snagu u promatranom razdoblju sustižu i nadmašuju poticaji korijen kojih leži, kako se vidjelo, na drugim područjima socijalnog iskustva. U tom je pogledu posebno važna činjenica što se osamdesetih godina **u hrvatskim gradovima**, dakle, na mjestima oprečnim klasičnim ladanjskim lokacijama, kupuje/građi zacijelo prvi naraštaj – „kuća za odmor”. Ta je skupina u promatranom razdoblju svakako još rubna. No njezina je indikacijska kakvoća nezanemariva. Ako ništa drugo, takvi primjeri posredno ukazuju na one mogućnosti gradskog života koje je o industriji ovisan grad jednosmjerno bio zaklonio.

Sažeti osvrt na socijalističko razdoblje

(i) Vidljivo je kako se zauzimanje hrvatske obale građenjem „kuća za odmor” orijentira predodžbom o „nepotrošivosti” teritorijalnih, okolišnih i ambijentalnih vrijednosti. Prostornoplanski dokumenti iz osamdesetih godina, gotovo bez iznimke, barem nagovješćuju ako ne i skiciraju negativne dugoročne posljedice takva stava. Podupiru ih i malobrojne skupine javnih djelatnika i stručnjaka. Ali,

u cjelini promatrano, taj polazni stav **nije ozbiljno osporen** ni na jednoj mjerodavnoj razini poretka. Budući da poredak na izravan ideologijski način supstancijalizira budućnost, po predlošku ranih paleoindustrijskih razdoblja, u njegovoj dubini **ne mogu** se oblikovati uvjerljive regulativne zamisli **o teritoriju kao ograničenu dobru**. Posebno je to zorno u potpori poretka „širenju turističkih kapaciteta” na obali. Potpora ima istu paleoindustrijsku osnovu kakva je poslužila u oblikovanju grube industrijalizacije/urbanizacije u polaznim desetljećima stvaranja poretka. Ta je nemoć, zapravo, paradoksalna. Paradoks je u tomu što poredak koji se, barem načelno, legitimira kroz skrb za javnu svrhu i „samoupravni” interes, očituje bazičnu nemoć upravo u oblikovanju dugoročne obrane te svrhe i interesa. Zato je razložno podsjetiti kako upravo ta nemoć indicira kako je ukupni poredak i njegova hijerarhija javnih svrha zapravo „privatiziran” totalitarnom partijskom/političkom „nomenklaturom”. Cijela je država, metaforično rečeno, jednom vrstom – partijskog/političkog poduzeća.

(ii) Izgrađivanje „kuća za odmor”, vidjelo se, zbiva se relativno neovisno o prostornoplanskim dokumentima, kao jedna vrsta usporednog procesa. Ta činjenica manje govori o samom prostornom planiranju i uređivanju prostora. Više, pak, govori o poretku koji **pravo na nezakonito ponašanje rabi kao jedan od temeljnih instrumenata prerazdiobe društvene pravde** na korist onih koji mu osiguravaju legitimaciju. Posve je predvidljivo da najveće dobiti iz te prakse izvlači sloj na vrhu političke piramide. Ali dobiti izvlače i mnoge druge skupine koje, imaju li se u vidu njihove socio-ekonomske mogućnosti, ne bi mogle zakonito graditi. Podsjetiti je, sam mehanizam nije ekskluzivno prisutan samo na građevinskom području. Pače, njegov utjecaj na građenje „kuća za odmor” tek je jedan od vidljivijih primjera funkcioniranja i utjecaja.

(iii) Građenje i potpora građenju „kuća za odmor” **strukturno je svezano s propadanjem razvojnih sposobnosti lokalnih zajednica** na obali. Globalnim modelom modernizacije, kakva se primjenjuje u promatranom razdoblju 1945.-1990., lokalne zajednice, među njima i one obalne, gube dotadašnju, s puno teškoća održavanu, samostojnost. S pomoću potpore graditeljima i građenju kuća za odmor one, djelomično, ublažavaju **najrazornije** posljedice modernizacijskog modela. To su: gubitak stanovništva, socijalnog kapitala i vrijednosti poljoprivrednog zemljišta. K tomu, takvim, **fizičkim**, zauzećem lokalnog područja uspostavljaju minimalne preventivne razine obrane od mogućnosti lokalne industrijalizacije pod mo-

nopolnim nadzorom okružnih gradskih središta. Posrijedi je jedna vrsta obrane od prerazdiobe rizika od konfliktne industrijske strukture u korist grada.

(iv) Bipolarna stambena shema: primarni stan – sekundarna kuća **nije** specifičnošću socijalističke urbanizacije. Ona se, kako je naznačeno, uočava u cijelom modernom razdoblju. No grubost industrijalizacije/urbanizacije u promatranom razdoblju te prežitak **internatskog**, protektivnog stana kao središnjeg stambenog predloška u gradskom stanovanju, aspiraciju za sekundarnim stanovanjem prometnuo je u **poopćeni oblik otpora**, koji u jedno spaja i praktične, prebivališne potrebe i ekolojske fantazme o „zdravoj” prirodi i kulturni otpor paragrafskim tendencijama u gradogradnji i stanogradnji. Zahvaljujući tomu, poticaji koji osnažuju građenje „kuća za odmor” **puno su snažniji** nego što su raspoložive ekonomske mogućnosti graditelja. No, na drugoj strani, takvo ponašanje, koje prekoračuje ekonomske mogućnosti, predočuje se u kolektivnom iskustvu kao obvezujuća obiteljska štednja u monetarno nestabilnu i nerazvijenu sustavu.

(v) U većem dijelu promatranog razdoblja građenje „kuća za odmor” pojavljuje se i kao **specifičan lik turističkog poduzetništva**. Međutim, poredak, budući da konstrukcijski isključuje pravo na poduzetničko ponašanje, taj potencijal ne može primjereno definirati. Stoga ga ne može ni „preokrenuti” u socijaliziranu praksu lokalnog poduzetništva, čija je zadaća obnavljati razvojne sposobnosti modernizacijom poljuljanih, a pretežno i uništenih, lokalnih zajednica na obali. Zaključna se posljedica očituje u činjenici da se cijeli proces oblikuje u sjeni polupriznate prakse, koja se može po potrebi kriminalizirati; i po shemi: dobiti vlasniku – opterećenja i štete lokalnoj zajednici. Premda, vidjelo se, ladanjski vlasnici djeluju sporadično i kao obnovitelji razvojnih sposobnosti lokalnih zajednica, u modelu koji je na djelu takvi njihovi prinosi ostaju ograničena domašaja. Budući da nisu modelom poretka definirani kao poduzetnici ili sudionici u lokalnom razvitku, ne mogu im se staviti u obvezu ni brojne dužnosti koje bi, inače, u lokalnoj zbilji morali prihvatiti. Na drugoj strani, dobiti bilo od samog boravka bilo od boravka i iznajmljivanja ostaju pretežno njima. Kako je naznačeno, nisu oni jedini na dobitku. Ali, zacijelo, ni dobitci nisu zanemarivi.

Razdoblje nakon 1990. nije završeno. Zato se u analizi njegovih praksa javlja više teškoća. Već i zbog činjenice da se neke ne mogu primjereno ukloniti, ograničujemo se na izradbu jedne vrste orijentirajućeg sažetka (po predlošku što je uporabljen za skiciranje događaja u prethodećem razdoblju).

Kao što je poznato, godina 1990. označuje početnu godinu razdoblja kada se mijenjaju svi glavni predlošci poretka. Učinci tih promjena, na jednoj strani, „oslobađaju” već prisutne tendencije i sudionike; no, na drugoj, djeluju kao početni „upaljači” procesa što će se tek oblikovati i ustaliti. Budući da je ponašanje društvenih sudionika koje se proteže na aktivne intervencije u okolišu, po pravilu, bolje uklopivo u cikluse duga trajanja, niz prostornih procesa nakon godine 1990. sačuvao je kontinuitet. Pače, spomenuti procesi, nije netočno reći, snažnije određuju hrvatsku zbilju nakon godine 1990. nego procesi korijen kojih je u samom razdoblju. Pri tomu treba uzeti u obzir da se češće, zbog promjene poretka, mijenja tek **intenzitet** tih procesa negoli njihova kakvoća. Nekoliko je čimbenika koje, pri tomu, treba držati važnijima od drugih.

(i) **Obnova autoriteta privatnog vlasnika.** U prethodnom razdoblju privatno vlasništvo, napose zemljište, nije bilo eliminirano. No, poznato je, vlasnik, pa ni zemljišni, nije imao sistemski zajamčen autoritet. Partijski je poredak svoju nadmoć ostvarivao ekskluzivnim monopolom „javnih” svrha. Ta se činjenica, poznato je, od godine 1990. mijenja. Time se i u politici uređivanja i zaštite prostora osnažuje **novi sudionik**: zemljišni vlasnik.

Prva i posve predvidljiva posljedica njegove prisutnosti je, dakako, razvitak tržišta nekretnina. Ratne prilike u razdoblju 1991.-1997. otežavaju njegovo oblikovanje, ali tek privremeno. Ta činjenica izravno utječe na interesnu dinamiku sudionika uređivanja prostora. Njezina je posebna posljedica i **smanjivanje sklonosti zaštitnom ponašanju** spram prostora i u prostoru. Tomu pogoduje i još jedna okolnost. Budući da se sada urbanistički planovi pojavljuju ne samo kao društveno prihvatljivi predlošci teritorijalne prerazdiobe javnih svrha nego i kao **aktivna sredstva promjene ekonomske vrijednosti zemljišta**, izravno se osnažuje sumnja u njihovu – **pravednost**. U većinskom iskustvu vlasnika zemljišta oni se najčešće opisuju pridjevom: nepravedni. Na taj se način izravno gubi legitimnost njihove uporabe i primjene kao sredstava pravedna razvitka. Promatra li se ta činjenica negativno, dobiva se snažan poticaj na – kršenje planskih odredaba. Pri

tomu se kršenje ne doživljuje kao kršenje zakona, nego kao – **ispravak nepravde**.

Vidjelo se kako u prethodnom razdoblju poredak rabi pravo na nezakonito ponašanje kao jednu vrstu sustavne nagrade za lojalnost poretku. Tradicija „društveno prihvatljiva” nezakonita ponašanja oblikovana je, dakle, već i prije 1990. No, skiciranom promjenom ona dobiva novo snažno uporište. Glavna korist koju novo uporište osigurava očituje se u mogućnosti zaštite nezakonita ponašanja, točnije, građenja protivno urbanističkim dokumentima, „tradicionalnom” legitimnošću koja se izravno izvodi iz moralnih načela. Na taj način nezakoniti graditelj može i više nego „uspješno” svezati građenje protivno zakonu i moralni pátos. Ne treba posebno dokazivati kako je takav spoj i više nego dostatan za oblikovanje usporedne prakse u teritorijalnom ponašanju, otporne na raznolike pritiske poretka. Urbanistički su dokumenti izloženi „osveti” zbog funkcioniranja u osporavanju vlasničkih prava u prethodnom razdoblju. Zato nije teško dobiti ni javnu potporu za pojedine primjere kršenja. Brojne naknadne legalizacije nezakonita građenja o tomu izravno svjedoče.

(ii) **Fragmentacija lokalnih zajednica.** U razdoblju nakon 1990., poznato je, broj se jedinica lokalne samouprave višestruko povećao. Polazni poticaj u nizu primjera osamostaljivanja takvih jedinica leži u činjenici što su, u prethodnom razdoblju, takva područja bila ili dugoročno osuđena na periferijsku stagnaciju, s obvezujućom akumulacijom ekoloških rizika, ili, pak, što je lokalno stanovništvo vjerovalo kako se njihova razvojna dobra i prednosti ne koriste na dobrobit lokalne zajednice, nego se, voljom poretka, rabe za systemske privilegije drugih. Premda je, dakle, u nizu primjera polazni poticaj lokalnom osamostaljivanju bio racionalno određen, ubrzo se pokazalo kako mnoštvo novih lokalnih zajednica **nije sposobno** autonomno oblikovati lokalni razvitak. Na drugoj strani, od takve obveze lokalna zajednica nije mogla odustati jer je preuzimanje te obveze, vidjelo se, u samoj srži poticaja lokalnom osamostaljivanju.

Glavno dobro s kojim su takve jedinice mogle ući u utrku za bolju budućnost jest – lokalni teritorij. Posve je očito kako u takvu okviru, u razvojnom pogledu „autentičnu”, vrijednost dobiva teritorij kao građevinsko zemljište. Ta tendencija lokalne zajednice suočava se, na drugoj strani, s javno deklariranim ciljevima nacionalne zajednice kako se prostor treba čuvati i štiti, napose na jadranskom području jer je on „temeljno nacionalno dobro”. Rezultat je **konfliktna napetost** između javnih svrha nadlokalne razine i razvojnih pritisaka na lokalnoj razini. Napetost je

vidljiva i onda kada se analitički „stavi u zagradu” mogućnost da na ponašanje lokalne zajednice presudno utječu lokalni zemljišni vlasnici, zainteresirani povisiti cijenu zemljišta. Premda je, dakako, ta činjenica vidljiva u brojnim slučajevima, **ona nije nužna** u oblikovanju spomenute konfliktne napetosti. Korijen napetosti je nesposobnost lokalne zajednice u oblikovanju drukčijih modela lokalnog razvitka. Riječ *nesposobnost* ne treba zloćudno adresirati na obilježja lokalnih sudionika. Ona, jednostavno, upućuje na dubinsku razvojnu zapaštenost mnoštva lokalnih zajednica nastalih fragmentacijom upravnog shematizma nakon godine 1990.

Koristeći, dakle, preobrazbu prostora, kao dobra, u graditeljsko zemljište, takve lokalne zajednice javljaju se kao izravni podupiratelji „betonizacije”. Pri tomu im stoje na raspolaganju i dva moćna mehanizma „priznavanja” novih graditeljskih sklopova, neovisno o tomu jesu li izgrađeni po planu ili izvan plana. Prvi je mehanizam priznavanja i razdiobe prava na lokalnu infrastrukturu novim graditeljima, **neovisno o tomu grade li zakonito ili ne**. Kao što je poznato, brojni su nezakoniti graditelji na taj način „priznati”. Drugi je mehanizam **socijalizacija troškova infrastrukturnog opremanja**. Budući da lokalni razvitak održava građenjem novih kuća, lokalna zajednica koristi status jedinice s razvojnim teškoćama da bi prebacila veći dio troškova za infrastrukturu na nadlokalne fondove. Time omogućuje novim graditeljima ostvariti pravo na infrastrukturu po nižim cijenama, **kao da su** u skupini stalnih stanovnika.

Na drugoj strani, urbanistička je dokumentacija, redovito neprecizna u određivanju lokalnih vrijednosti – sastavnica nacionalnih dobara. Posebno je to vidljivo u razgraničenju prava **stalnih** stanovnika naspram povremenih; u razgraničenju vrijednosti **prirodom** zauzetog područja od građevinskog; u razgraničenju **pejzažnih** vrijednosti; u razgraničenju **označitelja identiteta**. Po definiciji, takve su sastavnice obuhvaćene nacionalnim interesom, pa se već i zbog toga ne mogu lokalnim razvitkom ugrožavati. Ali, na drugoj strani, ne mogu se dugoročno držati na položaju ekskluzivnih ograničenja, koja lokalnoj zajednici dodatno otežavaju razvojni položaj. Drukčije rečeno, takve bi sastavnice morale biti **osnovom povezivanja** lokalnog razvitka i nacionalnog interesa. Je li to moguće u reduciranim okvirima jedinica lokalne samouprave kakve su sada? Najblaže rečeno, teško. Polazna osnova njihove institucionalne kristalizacije **mora biti** (makar i minimalna) sposobnost za autonomni lokalni razvitak. Lokalna prerazdioba državnih potpora, na što se uglavnom svodi

praktični rad takvih jedinica, sa spomenutom se razvojnog sposobnošću **ne može izjednačiti**.

(iii) **Uspon malog poduzetništva**. Malo i srednje poduzetništvo u promatranom je razdoblju postalo, poznato je, glavnim sudionikom vlasničke preobrazbe hrvatskog gospodarstva. Posve je predvidljivo kako će se jedan njegov „rukavac” osnažiti i na graditeljskom sektoru. Pri tomu, vjetar u jedra takvim pokušajima jest, na drugoj strani, **omasovljivanje** aspiracija stanovništva na raspolaganje kućom za odmor na jadranskoj obali. Samo omasovljivanje, vidjelo se, otpočelo je u prethodnom razdoblju. Ali, u promatranom je razdoblju proces dobio poseban poticaj individualizacijom životnih stilova i prava. Budući da, na drugoj strani, većina stanovništva ne raspolaže investicijama dostatnim za izgrađivanje tipičnih obiteljskih kuća za odmor (pretežnih u skupini kuća za odmor u prijašnjem razdoblju), prihvaća mogućnosti što su već nagoviještene apartmanskim sklopovima sredinom osamdesetih godina. Na toj podlozi nastaje snažan graditeljski zamah na obalnom području. On se praktično oblikuje s pomoću činjenica na koje smo upozorili u prethodnim ulomcima, dakle – koliko orijentiran zakonskim procedurama, toliko i „legitimnom” nezakonitošću; koliko obzirnošću spram vrijednosti u okolišu i prostoru, toliko i grubošću. Rezultat je **betonizacija hrvatske jadranske obale – po mjeri džepa masovnog korisnika**. Strukturno promatrano, na djelu je premještanje „kolektivka”, poznatih iz prethodnog razdoblja, na područje ladanjskog, sekundarnog stanovanja.

(iv) **Kontinuitet dvojnog kućanstva u turizmu**. U prethodećim smo odjeljcima upozorili kako se dvojno kućanstvo u turizmu učvrstilo već osamdesetih godina. Taj oblik kućne ekonomije od sredine devedesetih godina ima posebnu vrijednost jer dobiti što ih stavlja u izgled sezonsko iznajmljivanje prenoćišta turistima tamo gdje je to moguće, izravno ublažavaju rizike od opasnosti od gubitka radnih mjesta u konvencionalnim gospodarskim granama. Na drugoj strani, razvijati turističko poslovanje **na poduzetničkoj osnovi**, izgrađivanjem manjih hotela i sukladnih predložaka usluga i doživljaja, većini je organizatora dvojnog kućnog gospodarstva ili odveć rizično ili neudobno. Zato teže **dodatno optimizirati** strukturu kuća za odmor orijentirajući se osnovnim turističkim aspiracijama. Prva je posljedica unutrašnja „pretvorba” konvencionalnih, prije izgrađenih, obiteljskih kuća za odmor u sklopove s više apartmanskih jedinica. Druga, aktivnija, posljedica jest investiranja u apartmanske sklopove, na novim lokacijama, ali bez aspiracija da se preobrazu u manje hotele.

Uočiti je, međutim, da se taj proces oblikuje zaštićen općom natuknicom: stalno ili povremeno stanovanje, a ne poduzetničko ponašanje (koje, sukladno tomu, spada i na druge, poslovne, lokacije). Zahvaljujući tomu, u prostornim se planovima „legitimnost” stambenih područja koristi za širenje/povećavanje djelatnosti – koje uopće nisu stambene. Rezultat je kontinuirano pomicanje granica građevinskih područja na štetu zaštićenih ili poljoprivrednih. Argumentacija kako je na djelu širenje stambenih naselja jednostavno je – lažna. Posrijedi je **kriptopoduzetništvo** koje za vlastiti razvitak koristi prednosti što ih stanovanje, kao minimalni **nužni okvir stalnog života na lokalnoj razini**, ima u svakom nacrtu lokalnog razvitka.

(v) **Kontinuitet paleoindustrijskog predloška.** Reći kako je u razdoblju nakon 1990. na djelu kontinuitet paleoindustrijskog predloška u oblikovanju djelovanja glavnih društvenih sudionika, prividno je netočno. Generalizirana tendencija snaženja individualnih prava, jačanje autoriteta posebnih životnih stilova i aspiracija te srodne tendencije, oslobođene sistemskim okretom nakon godine 1990., jednostavno ne dopuštaju takve redukcije. Pa ipak, o kontinuitetu je moguće govoriti. Ponajprije o kontinuitetu u odnosu na okoliš kao **ograničeno životno dobro**. Kao što je poznato, paleoindustrijski je predložak, a o njemu je socijalistički poredak bio strukturno ovisan, praktično funkcionirao u jednoj vrsti indiferencije spram okoliša kao životnog dobra, na jednoj strani, te spram poljâ razlika kao konstitutivnih momenata sociokulturnog svijeta, na drugoj. Promjene nakon godine 1990. osnažile su svijest o razlikama, pače osnažile su i aspiracije za razlikovanjem. Ali su, na drugoj strani, posve „konzervirale” paleoindustrijski predložak odnosa spram okoliša kao životnog dobra. Izravna posljedica te ograničene preobrazbe očituje se u dvije osnovne činjenice. Prvo, okoliš kao životno dobro i dalje se drži neograničenim i obnovljivim. Drugo, namjesto ekskluzivnih favorita poretka, kao u prethodnom razdoblju, na takvo dobro monopolno pravo stekli su – svi društveni sudionici, fragmentirani u međuvremenu sociokulturnim igrama razlika. Drukčije rečeno, paleoindustrijsko pravo na iscrpljivanje i „raubanje” okoliša „prenijelo se” s generalizirane razine, iz prethodnog razdoblja, na fragmentirane razine svakog posebnog sudionika. Zahvaljujući tomu, okoliš kao životno dobro prometnuo se u jednu vrstu „zaslužene” nagrade za – novonastali narcizam. Budući da u toj shemi nema povratnih obveza sudionika spram okoliša, jer ih horizont suvremenog narcizma jednostavno isključuje, jednosmjerno iscrpljivanje okoliša jest – predvidljivi/ poželjan oblik ponašanja. Posve je očito

da se bez dekonstrukcije takva sociokulturnog predloška neće moći uspješno dovesti u pitanje ni „betonizacija” kao posebna praksa.

Ta činjenica **posebno pogađa turističku industriju iskustva**. Reći kako je ona posve odvojena od skiciranih procesa, nije dopušteno. Turistička industrija iskustva, podsjetiti je, rabi isti osnovni „resurs” što ga, na drugoj strani, teži prisvojiti i graditelj sekundarne kuće ili apartmanskog sklopa. Razvojno se dobro svodi na **drugu prirodnu/životnu scenu**. Razlika je, dakako, u predlošku posvajanja. Turistička industrija iskustva promeće ga u osnovu industrijalizirane režije doživljaja za masovnu uporabu, a privatni graditelj ga teži posvojiti „u kućnoj režiji”, bez nužnog obzira na tržište. Evolucijski promatrano, vidljivo je kako je hrvatski turizam – barem toliko uvjerljivo koliko i graditelji kuća za odmor – učvršćivao autoritet paleoindustrijskog predloška spram okoliša na jadranskoj obali. Budući da u razdoblju do 1990. godine djeluje s autoritetom grane „društvenog” gospodarstva, njegovi praktični učinci čak izravnije osnažuju nastrano povjerenje u „racionalnost” paleoindustrijske indiferencije spram okoliša.

U razdoblju nakon 1990. hrvatska turistička industrija postupno se privatizira. Time se još izravnije nameće pitanje o pravu turističkih poduzetnika na zaposjedanje hrvatske jadranske obale, u usporedbi s pravima graditelja kuća za odmor ili graditelja apartmanskih sklopova. Drukčije rečeno, ne može se dovesti u pitanje bilanca „betonizacije” hrvatske obale u režiji graditelja kuća za odmor ili apartmanskih sklopova a da se **istodobno** ne otvori i pitanje o ulozi turističke industrije, paleoindustrijski utemeljene, u toj istoj bilanci „betonizacije”. Tim više što se, kako je naznačeno, polazna „škola” paleoindustrijske indiferencije oblikovala u industrijskom sektoru. Kratko, obuzdavanje „betonizacije” ne može se ostvariti **ne obuhvati li i nove predloške** ekolojske i sociokulturne transformacije paleoindustrijske osnove turističkih sklopova na hrvatskoj obali.